

Олександра ГНАТЮК

КАТЕГОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО І ДУХОВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ – ПРОТИСТАВЛЕННЯ ЧИ ВЗАЄМОПОВ'ЯЗАНІСТЬ?

Цитата з монографії Михайла Грушевського “Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці” дозволить відразу увійти в суть проблем, які заторкує дане дослідження: “Було се не припадком, за недостатчею якоїсь іншої теми, що я вибрав змістом отсі події, відділені від нас трьома довгими, повними змісту віками. Мене потягло до них певне внутрішнє споріднення тих далеких часів з нашою добою. В обставинах, у яких приходилось жити і боротися українським діячам тих часів, в мотивах і ідеях, що одушевляли їх, – так багато близького, співзвучного нам, особливо по тім, що пережили ми в останніх часах (...). І коли мені справді удасться досягнути се, що в тих людях з перед трьохсот літ почувасмо своїх попередників в наших змаганнях культурно і національно піднести свій народ, обстояти наше національне існування, коли в їх боротьбі почуємо ті зусилля протистати сліпій силі історичного процесу, а в цілій тій добі – одно з кілець того неперерваного нашого історичного життя, якого найновіше, але не останнє кільце творимо ми, – буду вважати своє завдання вповні сповненим”.

Ця теза, викладена Нестором української науки на початку ХХ ст., у час змагань, які передували постанові української державності 1917–1920 рр., і сьогодні має величезну притягальну силу, проте вона потребує коректив. Напевне, у деякого ці слова можуть викликати гостре заперечення, мовляв, надто багато нам доводилось чути критики в адресу М. Грушевського, зокрема звинувачень у “буржуазному націоналізмі”. Однак вважаю необхідним, зокрема необхідним для науки, постійне переосмислення нашого підходу до минулого. Звідси й випливає спроба нового освітлення історичних і культурних фактів, перестановки деяких наголосів. Підхід до цих фактів зумовлений перш за все дослідженням у ділянці історії давньоукраїнської літератури, зокрема в одному з найважливіших і водночас найменш вивчених її русел – духовній поезії та пісні.

У цитованому вище фрагменті із вступу до монографії М. Грушевського висловлене переконання у типологічній подібності національних рухів на зламі XVI, XVII ст. та початку XX ст. Сучасна історична наука ніяким чином не може визнати такого підходу до досліджуваних явищ, формування ж бо новітніх націй у нашій частині Європи відбулося на зламі XVIII та XIX ст.; раніше національна спільнота мала за основу віросповідну чи класову приналежність¹, про що, до речі, згадує М. Грушевський. Його ставлення до досліджуваного матеріалу закономірне для історичної науки початку XX ст., проте, як уже мовилось, сьогодні воно вимагає певних уточнень.

По-перше, необхідним здається вивчення періоду XVII–XVIII ст. в історії України у категоріях, відповідних для тодішнього суспільства, тодішньої людини, а саме з урахуванням не лише своєрідностей того етапу, але й з точним усвідомленням, у чому вони полягають, яким був мікро- і макрокосмос тодішньої людини^{*}, що дозволить припинити проектування сучасних поглядів на минулі епохи.

По-друге, неминуча також переоцінка ролі Соборної церкви^{**} у трактуванні новітнього українського суспільства на цих територіях, де вона здобула значні впливи. Досі, й то не беззастережно, вчені належно оцінювали лише її вплив на збереження національної тотожності у XIX та XX ст.^{***}

---

¹ Пор.: Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe // Harvard Ukrainian Studies. – 1986. – Vol. X. – N 3/4.

Таких досліджень багато у сучасній європейській та американській науці, згадати хоча б на сьогодні класичну вже позицію “Осінь середньовіччя” Johanna Huizinga чи “Часи кафедр” Georges Duby. У цьому ключі ведуть також дослідження поодинокі російські вчені, наприклад, Арон Гуревич (“Категории средневековой культуры”). Досі, однак, не постала ні одна такого роду книжка про хоч би одну епоху в українській історії, якщо не враховувати літературознавчого дослідження про епоху бароко Анатолія Макарова “Світло українського барокко”.

^{**} Цього терміну вживаю на окреслення Руської церкви, що з’єдналася з Римом. Окреслення “уніатська церква” набрало протягом століть негативного забарвлення, вказувало-бо в найкращому випадку на її неповноцінність, у гіршому випадку, коли вживалося речниками російського православ’я, набрало лайливого значення. Натомість термін “греко-католицька церква” введено щойно наприкінці XIX ст. декретом Марії Терези, і тому можна його вживати у стосунку до пізнішого періоду в історії Соборної церкви.

^{***} Історики церкви на Заході у своїх публікаціях вказували на ці проблеми, проте це не мало ніякого впливу на зміст досліджень радянських учених. Крім того, питання зв’язку між релігійною активністю Соборної церкви та зростаючою свідомістю національної приналежності мирян досі, наскільки мені відомо, спеціально не досліджувалося.

Саме на цих питаннях буде зосереджена наша увага, проте в першу чергу мова піде про літературний аспект цих проблем. Спробуємо на цьому матеріалі показати взаємопов'язаність категорій національного і духовного відродження у XVII–XVIII ст., яке по-різному здійснювалось на Лівобережній та Правобережній Україні.

Почнемо наш огляд з періоду, який безпосередньо передував епосі бароко в українській культурі, періоду, окресленого М. Грушевським “культурно-національним відродженням”. Пізніші дослідники часто називали діячів цього періоду ренесансними*, вважаючи, що реформаційні тенденції, помітні у їхніх творах, засвідчують їхню приналежність до гуманістичних течій. Проте поняття ренесансу чи гуманізму (також не тотожні) не збігаються у значенні з поняттям Реформації. Останній термін окреслює течії, які прямували до створення, а згодом до закріплення і самовизначення нових реформованих віросповідань, а також їхню догматику та інституціональну організацію. Крім цього, існували внутрі римо-католицької чи православної церков рухи, які прагнули до віднови, відродження релігії, релігійного життя, самої інституції церкви. Не можна цих рухів зіставляти з ранішими, середньовічними, єретичними рухами. Подібною помилкою було б вважати ці рухи проявом ренесансного гуманізму, до здобутків якого, між іншим, слід зарахувати унезалежнення державної влади від церковної ієрархії. Початково діячі руху релігійної віднови відкликувались до здобутків гуманізму. Згодом, коли почалося творення своїх інституцій, було сформовано власні системи догм, протиставлено власні здобутки іншим, одне слово, почався період нетолерантності, навіть нетерпимості до інших віросповідань. Підпорядкованість і вірність своїй інституції стала для реформаторів вищою, аніж ідеї гуманізму. Не слід забувати, що саме прихильники Реформації сформулювали принцип *cuius regio, eius religio*. Вогнищам Контрреформації передували вогнища Реформації. І напевне не слід безапеляційно характеризувати протестантів чи літературу Реформації як наскрізь прогресивну і насильно приписувати тогочасній українській полемічній літературі впливи чи віяння прогресивної (читай: не католицької) літератури, як це звикли робити деякі радянські дослідники давньоукраїнської літератури. Впливи, безперечно, були, проте, як і в інших ділянках науки, і тут потрібен об'єктивізм. Оцінювання заздалегідь знаками “плюс” чи “мінус”, а найчастіше – “прогресивний” і “вкрай реакційний”, або міркування на цій основі про європейськість української літератури не допомогло у вивченні явищ, а створило лише штучні перепони. Отже,

---

* Маю на увазі радянських учених, дослідників літератури й філософії цього періоду, зокрема автора передмови (Василя Микитюка) до книжки “Українська література XIV–XVI ст.”

без зміни панівної у радянській історичній науці та дещо меншою мірою у літературознавстві методології, яка полягає у приписуванні явищам, пов'язаним з революційними рухами мас (інша річ, чи так слід називати ці рухи) знаків “плюс”, натомість явищам, що розвивалися у протиставленні до них чи ніяким чином не були з ними пов'язані – знаків “мінус”, неможливо змінити стан науки.

Після цього вступу стане зрозуміло, чому вважаю помилкою називати речників відродження православної церкви гуманістами², а їхні твори – ренесансними³. Вони були перш за все реформаторами релігійного життя, творили інституції, для яких ця ідея була основною метою – братства⁴, писали полемічні твори, в яких захищали свою церкву. Особливо різке звучить теза про те, що Іван Вишенський – гуманіст чи громадський діяч демократичного спрямування⁵. Джерело цієї помилки – трактування діячів віднови релігійного життя як гуманістів – пояснюється тим, що справді існують у їхній творчості певні типологічні подібності, наприклад, звернення до першоджерел, обізнання з творами античних філософів та Отців Церкви, нарешті, історизм мислення. Але зовсім відмінною була їхня практична діяльність. Гуманісти цікавились насамперед грецькою та римською античністю, реформатори церкви вивчали головним чином писання Отців Церкви. Цей рух був породжений кризою у суспільному та церковному житті та мав на меті шукати зразків улаштування чи то ідеального суспільства чи релігійного життя. Гуманісти, відійшовши від середньовічного розуміння держави, коли переважало зацікавлення остаточним виміром справ, коли вершили *hic et nunc* небесну державу, знайшли модель в античності. Вони намагалися будувати земну державу, спираючись на правові розв'язки античних людей. Натомість криза у церковному житті породила рух, спрямований на відновлення цього життя в оперті на зразки первісного християнства. Реформатори, вважаючи первісне християнство найближчим до Христових заповідей, шукали моделі християнського життя саме в первісних християн, а передовсім у творах Отців Церкви. Читання цих творів не тільки давало відповідь православним реформаторам на

---

² Українська література XIV–XVI ст. – С. 23.

³ Про існування окремої системи літератури Реформації віддавна твердять німецькі вчені, спираючись на дослідженні жанрових чи стилевих відмінностей цієї літератури від літератури доби Відродження. Пор., напр.: Enter H., Lenk W. *Literatur und Reformation in 16 Jahrhundert*. – Weimeier, Beitrage, 1970. – N 5.

⁴ Пор. вислів В. Микитася (Українська література XIV–XVI ст. – С. 16): “Братства створювалися для захисту соціально-економічних та правових інтересів міського люду (чому не міщанства. – О. Г.), боротьби проти католицької релігійно-ідеологічної експансії та проти денаціоналізації”.

⁵ Українська література XIV–XVI ст. – С. 23.

те, як влаштувати церковне життя, але й озброювало їх у боротьбі з противниками православ'я⁶, подібно як світські юридичні знання давніх римлян озброїли світських людей у змаганнях за секуляризацію влади. Православні реформатори, як і діячі Реформації та католицькі діячі XIV–XVI ст., мали на меті моральне і доктринальне відродження релігії, свого віросповідання та інституції Соборної церкви, правильне розуміння Святого Письма, що звільнене від пізніших нашарувань та коментарів. Намагання устійнити справжній текст Біблії дуже сильно пов'язані з боротьбою за моральне відродження; істинне Слово мало принести моральну віднову. Отже, як бачимо, аналогій між Реформацією, між рухом віднови церковного життя у Католицькій церкві та рухом, метою якого була реформа Руської Православної церкви, багато, вони проявляються також на рівні богословських, полемічних і літературних творів⁷.

Порівнюючи гуманістичний рух і рух віднови церковного життя, хочу зупинитися на центральній категорії для цих рухів – категорії відродженої людини – *homo novus*. Ця категорія була центральною і для середньовіччя, вона співтворила його характер. Відродження через хрещення – це та ідея, яка супроводжує християнина від народження аж до смерті. У середньовіччі вона була головною для людини на кожному кроці її приватного і громадського життя⁸. Хрещення має врятувати людину, створену за образом і подобою Божою, – отже, змінити і відродити людську сутність. На думку англійського медієвіста Вальтера Ульманна, “ренесансний гуманізм по суті був своєрідним продовженням цього еклезіологічного мотиву. Відрожуючи приборкані людські прикмети, повертав або воскрешав первісного *hominem*, грішну людину, і через те – його *humanitatem*. Порожнину, яку лишило відродження через хрещення, згодом заповнило повернення до людської природи, належне оцінення вартості невідродженої сутності (...). Вродженням людським прикметам повернено всі права разом з усіма невід'ємними наслідками цього факту”⁹.

---

⁶ Пор.: Історія філософії на Україні. – К., 1987. – С. 202, зокрема: “Острозькі книжки також спрямували свою діяльність на відновлення православних джерел своєї віри, вивчення, коментування і популяризацію авторитетних в Київській Русі, Болгарії та Візантії творів Псевдо-Діонісія Ареопажита, Йоана Золотоустого, Василя Великого, Григорія Назіанського та ін.”

⁷ Див.: Крекотень В., Наливайко Д. Українська література в загальнослов'янському та світовому літературному контексті. – К., 1987. – С. 68.

⁸ Ulmann Walter. *Sredniowieczne korzenie renesansowego humanizmu*. – Lodz, 1985. – S. 7, 20.

⁹ Ibid. – S. 20.

Діячі руху віднови церковного життя також зверталися до концепції людини чи суспільства відроджених хрещенням, однак у цьому місці слід наголосити на суттєвій різниці у цих концепціях. Хоч спільною була еклезіологічність думання гуманістів і реформаторів, проте розуміння *homo novus* та суспільні наслідки цієї концепції цілком відмінні. Дооцінення вартостей “грішної людини” гуманістами вело до звільнення особистості, до створення чималого простору в суспільному житті, у якому людина і громада не почували себе підданими небесної держави. Натомість в основах концепції реформаторів Православної церкви було не так утримання дотеперішньої влади над державними і суспільними структурами, як прагнення до оновлення суспільства шляхом створення справжньої, тобто узгодженої з Христовими заповідями небесної держави тут, на землі. Позаяк гуманістичний рух в Україні був дуже обмежений, по суті обіймав нечисленні шляхетські роди зі свідомістю *gente ruthenus, natione polonus* (прикладом є писання Станіслава Оріховського), то рух за відновлення Руської Православної церкви став дуже поширеним і незабаром почав ототожнюватися з рухом на захист прав нації. За таких умов не могло відбутися творення світських структур у суспільстві. І внаслідок цього відтоді категорії духовного і національного відродження стають дуже близькими. Характерні з цього погляду полемічні твори, у яких рівноправними елементами є апологія православ’я та захист мирян – руського народу (наприклад, знаменитий “Тренос” Мелетія Смотрицького чи послання Івана Вишенського).

Зупинім на хвилину увагу на центральному зображенні “Треносу” – матері-церкві, значення якого дуже широке і спирається на чотиричленному образі: рідної матері – Матері Божої – церкви – батьківщини. Автор зумів художньо дуже вдало використати цей образ саме для зближення понять церкви і батьківщини через пов’язання їх з емоційно насиченим поняттям рідної матері.

Вірність своїй церкві та славу народу поєднує також Іван Вишенський, причому основний наголос робить він на відновленні духовного життя мирянина. Звинувачує сучасників у безвір’ї, язичництві та вважає, що вони загубили дар хрещення: “Посилаю вам виклад про неправду, котра царює у вашій землі над істиною, і Бог християнства ганьбиться з усіх боків та частин, у християнстві нашому царюють лукаві піднебесні духи (...), через що за невір’я та безпліддя наше попущені ми з нашою православною вірою в запустіння. А коли не почуєте і не виправитеся, то знайте, що благочестя наше дорешти запустіє, а ті, що залишилися в безвір’ї, всі погинуть (...). Отже, молю вас, спасайтеся подібно до Лота...”¹⁰. Уже цей невеликий фрагмент засвідчує, що І. Вишенський

¹⁰ Вишенський Іван. Твори. – К., 1986. – С. 19.

у своїх посланнях увійшов у роль нового апостола руської землі¹¹. Істинне життя спільноти – церкви, життя та зразком перших християн, життя гідне Учителя – ось що проповідує чернець з Афону. До такого життя закликають і інші письменники – реформатори церкви, зокрема анонімний автор “Апокризису” та Стефан Зизаний у “Казанні до св. Кирила”. На їхній погляд, як людина, так і суспільство повинні спиратися на християнські принципи, жити духовним життям, а отже, ставати еклезіологічною спільнотою, Христовою церквою на землі. Лише таке життя робить людину гідною Небесного царства. “Та, щоб переіменити язичницьке, природне суспільство у тіло Христове, необхідне знання основ християнського вчення. Звідси черпання у давніх християнських письменників мудрості і трактування їхніх писань як підручників, що вказують шлях і методи перемін”¹². Невипадково першим авторитетом для І. Вишенського були писання апостола Павла (саме у святого Павла з’являється концепція *homo novus*). Віднова релігійного життя могла відбутися лише при умові повернення до давніх традицій, традицій перших християн і перших віків християнства на Русі-Україні. У зверненні до цих традицій письменників-полемістів зламу XVI і XVII ст. треба вбачати не лише полемічний засіб, не лише історизм мислення і освоювання свого минулого, але й справжній пошук вартостей і відповідей на найбільчі питання того часу.

Парадоксально, але подібну мету поставила собі Католицька церква у післятридентську добу, хоч дещо відмінне було розміщення наголосів: намагаючись протиставитися Реформації, приймаючи її виклик, чільним своїм завданням Католицька церква визнала релігійну просвіту мирян та поглиблення їх духовного життя. Це завдання здійснювалось різними засобами. Ми зупинимося на одному з них – на явищі, яке має паралітературне значення.

З середини XVII ст. в Україні набуває значного поширення духовна пісня. Ця паралітургічна форма виникла в системі реформаційної літератури. Завдяки дидактичному спрямуванню її незабаром почали використовувати у практиці Католицької церкви. Ці твори – пісні на прославу Бога, водночас несуть основну інформацію, необхідну християнинові, а саме: виклад правд віри (так звані

---

¹¹ У доповіді Григорія Грабовича “Авторство і авторитет у Івана Вишенського”, виголошеній на Міжнародній конференції, присвяченій Тисячоліттю Хрещення Русі (Варшава – Яблонна, 5–6 листопада 1988 р.), між іншим, сказано: “У численних конкретних формулюваннях і недвозначній вимові всього корпусу його творів Вишенський, свідомо наслідуючи стиль апостола Павла, представляє себе новим місіонером на землі, що наново стала поганською. Шістсот років після того, як Русь-Україна стала християнською (...) вона потребує нового апостола”.

¹² Ulmann Walter. *Sredniowieczne korzenie...* – S. 19.

катехизмові пісні) та тлумачення значення найважливіших свят церковного року. Симбіоз дидактичної мети і глибокої релігійності виявився вельми придатним у місійній діяльності післятридентської церкви. Римований і співаний текст надзвичайно швидко запам'ятовувався, що мало неабияке значення для простого люду. Духовні пісні почали поширюватися в Україні, як уже згадувалось, у XVII ст. на землях, які перебували під впливом Соборної церкви, зокрема там, де діяли монастирі чину василіян¹³. Слід наголосити, що розповсюдження духовних пісень в Україні не було спричинене якоюсь насильною акцією Католицької церкви – єзуїтів чи василіян, як гадали деякі дослідники особливо російської національності¹⁴. Безперечно, Католицька церква сприяла їхньому поширенню, проте ніколи не добилася б таких успіхів, якби ці твори не були продиктовані духовними потребами тогочасних віруючих. Ріст релігійності, поглиблення духовного життя, проявом якого і є ці пісні, були спричинені не лише Тридентським собором чи діяльністю певних чинів, а духовною кризою європейської культури на зламі XVI і XVII ст., зрозумінням обмежень людського розуму і ratio, спостереженням нездоланних, трагічних суперечностей у світі. Надання переваги ірраціональному над раціональним, вірі над розумом, постійне усвідомлення перспективи буття, потойбіччя і є характерними прикметами цієї доби – доби бароко. Не слід також забувати, що цей період був позначений спалахами пошестей та довготривалими і кривавими війнами, що змінили обличчя Європи – особливо в нашій частині. Зрозумілим, отже, стає повсюдне тодішнє переконання у *vanitas vanitatis et omni vanitas* і прагнення до високого духовного, далекого від суєти життя, що націлене на спасіння душі і здобуття таким чином життя вічного. Саме таке переконання висловлене у більшості поетичних текстів періоду бароко і зокрема у текстах духовних пісень.

---

¹³ Добрим прикладом тут буде широке побутування духовної пісні на Мараморощині, де, як пише Володимир Гнатюк у статті “Угро-руські духовні вірші” (Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. 47), завдяки діяльності василіян у XVIII ст. існували школи на високому рівні, була навіть богословська колегія. Випускники цих шкіл ставали прошарком інтелігенції, саме з-посеред них походять автори і переписувачі духовних пісень, що виникли на Угорській Русі. Пор. також статтю С. Папа: Духовна пісня на Закарпатті // Записки Чину Святого Василя Великого. – Рим, 1971. – Т. VII. – С. 114–143.

¹⁴ Див.: Котович И. “Богогласник”, его значение, употребление в народе // Виленский Вестник. – 1866. – № 127; Хойнацкий А. Западно-русская церковная уния в ея богослужении и обрядах. – К., 1871. – Гл. IV; Мирович Н. Библиографическое и историко-литературное исследование о “Богогласнике”. – Вильно, 1876.

Сучасній людині такі життєві принципи можуть здатися чужими і малоприятними та ще й такими, що підмінювали тодішні справжні проблеми – як суспільні, так і національні. Але це лише мнима регресія у психічному житті людини. Насправді ці принципи такими не були. Вони відкривали широку перспективу буття, являли собою одкровення про істину людського життя, його недовготривалість, непевність та хисткість. Саме ця істина викликала в людини відчуття внутрішнього зв'язку з тим, що є стійкою вартістю, опорою. Значна частина духовних пісень, зокрема покажні пісні, вела на дорогу очищення, одкровення та поєднання з Богом. Закінчення кожної з цих пісень закликало і закликає сьогодні до такого подвигу. Можна сказати, що головною метою усіх цих творів було збудити у людей прагнення чинити добро, інакше кажучи, молитва слова мала перетворюватися у молитву дії¹⁵. Це, звичайно, оспарювання відомої тези про відстороненість від життя релігійної поезії, оспарювання шляхом наведення прикладів зв'язку з життям – згадок про пошесті, історичні події, соціальні заворушення тощо. Чільним завданням цих творів було впливати на людські вчинки, перетворювати людину і разом з нею перетворювати навколишній світ у більш людяний. Можна також простежити прямі зв'язки цієї творчості з історичним життям народу, що вдало зробив найвидатніший дослідник духовної пісні Михайло Возняк. У цих піснях часто знаходимо відгомін історичних подій у дуже пом'якшений варіант їхньої інтерпретації, який, проте, своєю вимовою близький до народних дум. Ethos людини пограниччя, козака, який захищає віру і волю, створений у народних думках, присутній також у духовних піснях, хоч як уже згадувалось, у більш віддаленому варіанті, але й у такому варіанті він часто залишається підґрунтям духовної пісні. Популярність народних дум та історичних пісень в Західній Україні відома, і сьогодні цей факт уже нікого не дивує. Місце створення цих творів – Лівобережжя, і звідси вони мандрували на Захід. Серед духовних пісень, що постали на територіях, де Соборна церква мала сильні впливи, віднаходимо одну, в якій висловлено співчуття гетьманові Івану Мазепі і прохання до Богородиці зберегти його у доброму здоров'ї, як і весь "Рєсмент Малої Росії". Обидва відомі варіанти цієї пісні походять з Підкарпаття. Один, віднайдений мною, був записаний на полях рукописної богослужбової книги між роками 1699 і 1708. Книга була переписана на Лемківщині, там же зроблено і цей запис. Таких дивовижних фактів, що засвідчують свідомість національної спільноти у час так званої Руїни, набагато більше.

---

¹⁵ Див.: Антологію "Z głębokości". – Warszawa, 1975. – S. 20 (Всупна стаття; автори Andrzej Jastrzębowski і Antoni Podsiada).

Пісні, про які була мова, мали на меті поживавити духовне життя мирян, вплинути на їх вчинки, разом з тим на навколишній світ. Проте існує ще й глибша мета: створення спільноти парафіян і вихід її у ширшу спільноту – спільноту народу, нації. Духовні пісні єднали мирян даної парафії, єднали прочан у найбільших храмах Правобережжя. Згадати хоча б найширше, мабуть, відомі пісні у честь ікони Почаївської Божої Матері і висловлені в них почуття стражденного народу. В українській науці поки що роль парафіяльної спільноти як окремої ланки ширшої спільноти – народу – цілком не вивчена. Автора цих рядків наштотувало на цю думку якраз дослідження духовної пісні та її значення в українській культурі.

Підсумовуючи написане, треба ще раз звернутися до історичного матеріалу. У XVIII ст. діяльність Соборної церкви, яка після періоду становлення структур перейшла у стадію їх зміцнення, мала величезне значення для пізнішого руху культурно-національного відродження в Галичині, який звичайно ототожнюється з діяльністю Руської Трійці. Проте, як відомо, нічого доброго не виростає на пустирі. Отже, М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич мали своїх попередників насамперед у тих невідомих нам сільських священниках і дяках, які вели релігійну та освітню діяльність, а також у відомих, проте до сьогодні належно не оцінених ссрархах нашої церкви. Не слід забувати й про монастирські школи василіян, звідки вийшло багато освічених людей, частина з яких стала прошарком інтелігенції, що несла освіту в народ. Тут годиться згадати й про діяльність василіянських друкарень, зокрема відзначити просвітне спрямування частини видань друкарні Почаївської лаври. Існує, отже, прямий зв'язок між наполегливою працею духовних чинників Соборної церкви, націленою на релігійну, а згодом і світську освіту народу, мирян, та пізнішим культурно-національним відродженням першої половини XIX ст. Натомість такого безпосереднього зв'язку немає між діяльністю реформаторів Православної церкви впродовж усього XVII ст. і пізнішим відродженням на Східній і Центральній Україні, чільними представниками якого були поети й професори Києва та Харкова. Їхніми безпосередніми попередниками були представники української шляхти і знаменитих родів¹⁶. Про причини такого стану речей можна лише здогадуватись. Безсумнівно, що тут значний вплив мало підпорядкування Московському патріархатові, який починаючи з XVIII ст. (з 1720 р., коли було заборонено друкарні Печерської лаври друкувати книги богослужебного вжитку з будь-якими відмінностями

---

¹⁶ Писали про це у своїх дослідженнях Юрій Лавриненко (На початках українського відродження // Сучасність, 1974) та Степан Козак (U źródeł romantyzmu. – Warszawa, 1974).

від великоруських, а ще раніше прийшла заборона друку небого-служебних книжок) наполегливо боровся за повне поглинення Київської митрополії, дедалі сильніше підпорядковуючи собі спочатку ієрархію, а згодом і рядове духовенство. Після періоду розквіту Київської академії, у перших десятиліттях XVIII ст. настав занепад, і її питомців почали виховувати в дусі московського православ'я. Проте самовіддана праця перших реформаторів Православної церкви не залишилась забутою: до безперечних їхніх здобутків належить, між іншим, створення стереотипу козака та Козаччини – речників свого народу, вірних синів своєї церкви; досить згадати твір ректора київської братської школи Касіяна Саковича “Вірші на жалісний погреб гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного” та співставити його з історичними документами – козацькою декларацією солідарності з Православною церквою¹⁷ і митрополичим меморіалом¹⁸, який проголошував Козаччину представником культурних і державних русько-українських традицій, щоб усвідомити, в чому полягав своєрідний союз ієрархів Руської Православної церкви та козаччини.

Взаємозв'язок духовного і національного відродження у період XVII–XVIII ст. був, як вплив з вищесказаного, тісніший, аніж можна судити з історичних фактів, хоч він не був однаковий у різних регіонах України. Культурно-національне відродження у західній її частині було тісно пов'язане з діяльністю священників та ієрархів Соборної церкви, що досі не знайшло належної оцінки в українській, зокрема радянській, науці. Це відбувається унаслідок стереотипного підходу до власного минулого і недобачення тих вартостей, які принесли українству його сини, які сприйняли й відстоювали соборність. Саме завдяки їм зміцніли культурні зв'язки України з Заходом, дещо ослаблені у XIV–XVI ст., завдяки цьому другому крилові свого народу Україна зберегла рівновагу держави між Сходом і Заходом¹⁹.

---

¹⁷ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. Львів, 1919. – С. 202.

¹⁸ Там само. – С. 190.

¹⁹ Див.: Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом// Між історією і політикою. – Мюнхен, 1976.